

Zitierhinweis

Wernisch, Martin : recension de : Ulinka Rublack (ed.), The Oxford Handbook of Protestant Reformations, Oxford : Oxford University Press, 2017, dans : Český časopis historický, 2021, 4, p. 881-889, <https://recensio-stag.lorax.syslab.com/r/6ce6e5b0252e46b08e17366c6df22208>

český časopis historický

copyright

Dieser Beitrag kann vom Nutzer zu eigenen nicht-kommerziellen Zwecken heruntergeladen und/oder ausgedruckt werden. Darüber hinausgehende Nutzungen sind ohne weitere Genehmigung der Rechteinhaber nur im Rahmen der gesetzlichen Schrankenbestimmungen (§§ 44a-63a UrhG) zulässig.

určitého směru). Protestantská reformace je podle Eireho původcem novověké fragmentace západního křesťanství, logicky podporující také sekularisaci. Nicméně na smysluplném naplnění chaosu, který z ní vznikl, pracovaly oba konkurenční směry, a sice v dynamické polaritě protilehlých tendencí: kde protestantismus vsadil na desakralizační (a laicizační) tendence, zatímco katolicismus oponoval hypersakralizační materiálnímu světu. Úvahy jsou to podnětné, do jisté míry je lze akceptovat a zužitkovat, leč – což vposled právě ony nedefinují to, co Eire jmenuje katolickou reformací, *par excellence* jako protireformaci, již se tak usilovně snažil relativisovat a posunout do pozadí?

Pro tuto chvíli rozhodně hrozí stupňování terminologického zmatku. A pokud by se specifický rozdíl termínů, nakonec i mezi reformací a reformou, prostě setřel, šlo by oproti Eireho úmyslu spíše o návrat několik staletí nazpět než o pokročení vpřed. Zůstává dost důvodů pro to, nevydávat se kvapně navrženou cestou a vyčkat, nebude-li tento pojmový experiment shledán výpravou do slepé uličky – třebaže momentálně působí přitažlivou silou, i mimo Ameriku. Není divu, že právě Yaleská universita povolala do svých řad z nitra evropského kontinentu zrovna Leppina, který s pohledem na anglosaské kolegy také vítá přinejmenším tendenci rozšířit „pojem „reformace“, a tím jej učinit měkčím a přizpůsobivějším“ (*Transformationen*, s. 24).

Celkové přehledy od autorských kolektivů

Ulinka RUBBLACK (Ed.)

The Oxford Handbook of Protestant Reformations

Oxford – New York, Oxford University Press 2017, xix + 823 s.,
ISBN 978-0-19-964692-0.

Helga SCHNABEL-SCHÜLE (Hg.)

Reformation. Historisch-kulturwissenschaftliches Handbuch

Stuttgart, J. B. Metzler 2017, X + 378 s., ISBN 978-3-476-02593-7.

O reformacích v plurálu mluví i titul podobně široce založeného i objemného (a poněkud méně rozsáhle, ale také zajímavě ilustrovaného) svazku, vydaného v roce 500. výročí v řadě „Oxfordských příruček“ (ve své vlastní intenci „autoritativních“); třebaže zároveň vymezuje, že tentokrát půjde opět výslovně

o reformace „protestantské“. Po řádce přehledů reformačních dějin z pera individuálních autorů nám zde poskytne pro změnu příklad monografie kolektivní, jaké jsou pro dobu fragmentarizovaných specialisací stále příznačnější – a mají po pravidle poněkud jiné přednosti i nevýhody. A půjde o příklad prominentní, nikoli jeden z mnoha. Jeho editorka hned na začátku přiznává ambici vytvořit „nejobsažnější interpretativní“ příručku svého druhu (s. ix).

Záměru odpovídá i autorský tým. Ten kolem sebe shromáždila Ulinka Rublacková – sama v jistém smyslu kompetentně „objímající světy“, nakolik je jako dcera tübinského dějepisce reformace Hanse-Christopha Rublacka zakořeněna v německé historiografii, nicméně po dlouhá léta působící jako profesorka evropských dějin raného novověku na universitě v Cambridgi, zdomácněla v britském prostředí s jeho částečně odchylnými perspektivami a akcenty (v obou jazykových oblastech si ostatně ještě před reformační dekádou zjedнала pozornost i vlastními přehlednými dějinami evropské reformace, podanými s nezvyklým, ale pro kulturně-historicky orientovaného dějepisce charakteristickým důrazem na církevní a zbožnostní všednodennost).¹⁰

K sepsání jednotlivých kapitol získala třicet sedm dalších uznávaných expertů na rozmanitá vyhlédnutá themata. Poměrně nejrepresentativněji jsou zastoupeni ti, kteří působí na Britských ostrovech (v jejichž řadě se znovu objevuje Pettegree), nejpočetněji ovšem severní Američané, na něž připadá více než polovina veškerých příspěvků. Sestavu pak doplňuje několik Němců (mezi nimiž nechybí tentokrát zase Kaufmann) a po jednom Nizozemci, Belgičanu a Izraelci.

Vlastně již z těchto vnějších ukazatelů lze vyčíst jak snahu o šíři a pestrost, tak ovšem i jisté její meze, spojené s určitými preferencemi. Takové spojení protichůdných tendencí lze ovšem snadno předpokládat, potřebuje tedy netoliko obecně potvrdit, ale především alespoň poněkud specifikovat též bližším přihlédnutím ke konceptu a obsahu díla.

Hned v první kapitole, kde do nich souhrnně uvádí editorka, se činí nejeden příslib, ale zároveň je v ní vůčihrdné, jak nesnadné je představit následující oddíly jako plně koherentní celek – takže se text místy mění spíše v poněkud tékovou přehlídku zajímavých (až pikantních) „ochutnávek“ z možností, jak komplex reformačních dějin nahlížet z méně uvyklých úhlů. Jejich silné uplatnění je také přiznaným účelem. Příručka chce „zkoumat spletitosti raně novověkého protestantismu inovativními způsoby, aby stejně tak poskytla orientaci čtenářům jako inspirovala nové bádání“ (s. 7).

10 Ulinka RUBBLACK, *Die Reformation in Europa*, Frankfurt am Main 2006; TÁŽ, *Reformation Europe*, Cambridge 2017.

Má-li však kniha skutečně splnit tento podvojný cíl, měla by poskytnout obraz aspirující ve svých obrysech na úplnost, takže nemohla resignovat ani na výklad o tradičních polích reformační historiografie, ze své povahy vyžadující pokud možno vyváženost. Těto potřebě vyšla vstříc snaha nechat promluvit „historiky teologie, politického myšlení a idejí stejně tak jako historiky společností a kultur“ (s. 8). Nicméně akcent přece jen leží na tom, co se jeví nově (byť ve skutečnosti mezitím již může být někdy také docela masově módní, alespoň mezi akademiky).

Kniha má představit především proměny, v minulosti i v přítomnosti. „Sdružením pohledu na vrstevnaté temporální změny v rozličných prostředích skrze rozmanité aktéry tato příručka obráží, nakolik se psaní o náboženských dějinách v posledních desetiletích rozrůznilo“ (s. 5). Editorka tedy zdůrazňuje vůli rozšířit spektrum pozorovaných idejí i praktik, za hojného užití metod anthropologie náboženství, materiality a emocí (s. 6). A kde v tomto ohledu bije její srdce, se neobráží pouze v úvodu, kde říká významně víc o genderových otázkách než o vůdčích zásadách reformačního bohosloví (ba s živějším zájmem se rozhovoří i o luxusních předmětech v domácnosti Benjamina Franklina); podobné posuny proporcí se jeví i ve výstavbě celé knihy.

První část, připsanou „Nové teologii“, následují studie k jednotlivým reformacím, tříděným přednostně, ale ne výlučně zeměpisně, a potom k formování konfesijních kultur zhruba (s mnoha volnými vzájemnými přechody) v oblastech komunikačních nástrojů, vybraných společenských institucí a identitotvorných kulturních praktik, načež přehlídku v šesté části uzavírají příspěvky k hodnocení z perspektivy následujících dob (srovnej obsah, ale také s. 8). Na vstupní část však ve skutečnosti nepřipadá šestý, ale jen zhruba desátý díl celkového prostoru. Nezahrnuje víc než čtyři kapitoly, a při tom se ještě jedna z nich věnuje spirituální zkušenosti, přechází tedy již sama od myšlenek ke zbožnostní praxi (poučeným i poučným způsobem, svěřena povolanému průvodci v osobě Aleca Ryriego, profesora bohosloví na londýnské *Gresham College*), další pak proměnám vnímání času a závěrečná problematice politické poslušnosti – jež sice jistě nejsou bez souvislosti s reformační věroukou, ale jde o souvislosti dílem ještě hraničnější.

Takové vychýlení se však skutečně jeví více jako úmysl než pouhé nedopatření. Text na záložce vysvětluje, že vitalita reformačních idejí má být knihou prokázána hlavně v každodenním životě. Přičemž programovou diferenciaci přístupů k předmětu bádání nezbytně následuje programové rozvolnění jeho vymezení. „Historický projekt tohoto druhu tak sleduje procesy raději než upevněné identity a poukazuje spíše na eklektičtější intelektuální trajektorie“ (s. 5). Pověděno krátce:

kolektivní dílo zaujímá „decentralisovanou perspektivu“ (s. 16). Zaujímá ji směle, nikoli však neproblematicky. Těžko pochybovat, že se v ní leccos může ukázat zřetelněji, ale také, že není přínosná všude a pokaždé, může-li vést ke ztrátě středu a trvalému zaběhnutí v periferiích. Vždy tudíž jde o otázku míry, již nebývá snadné zodpovědět. A jednotliví přispěvatelé na ni také zjevně odpovídají různě a s centrováním pojednávaných temat uprostřed decentralisovaného rámce si radí po svém.

Ohlášené rozvolnění se projevuje v řadě parametrů, a nade všemi se v nějaké podobě vznáší onen otazník. Rublacková je ovšem prezentuje především jako rozšíření. V první řadě jde opět o rozšíření chronologické. „Tato příručka zahrnuje „dlouze reformační“ údobí přibližně mezi lety 1400 a 1750“ (s. 7; odtud i další bezprostředně následující citáty).

Důvody pro ohlášené vymezení se jeví zřejměji na počátku periody: „Několik příspěvků zdůrazňuje význam dřívějších českých reforemací a rovněž tak hluboce zakořeněné aspirace na universální reformaci ve Svaté říši římské spolu s vlivem zděděných prorockých praktik“. Ani tentokrát však nešlo docela obejít rozdíl mezi přípravnými fázemi a tím, co následovalo po císaři, vyznačující tradiční počátek: „šestnácté a sedmnácté století přesto představují zvláštní těžiště jakožto ústřední čas výchozího rozvíjení věr, jež začaly být nazývány „protestantskými““.

Proč se však sled pojednávaných reforemací zastavuje, při vši přibližnosti této hranice, právě uprostřed 18. věku, už zdaleka tak jasné není. Jestliže byl do přehledu zařazen „starý“ pietismus, proč vlastně ne „nový“, totiž probuzenecké hnutí 19. století – a ještě novější formy dalších vln „probuzení“, „renesancí“, obnov? Proto, že již nespádají do periody raného novověku? To by bylo vysvětlení badatelsko-praktické, stěží však spjaté s konceptuálním uchopením reformace – a to i v plurální podobě. Případné úvahy o osvícenství jako přehradě, jež reálné pokračování řetězce znemožňují, jaké by si v této souvislosti bylo relativně nejsnadnější představit (nakolik by byly přesvědčivé, je jiná věc), v „Oxfordské příručce“ zatím nenajdeme.

Možná však postrádaná odpověď alespoň částečně souvisí s vysvětlením jiného editorského rozhodnutí, jež v textu nechybí a je zřetelné, byť svou povahou také přednostně pragmatické. Jde o zodpovězení otázky, proč není jako titulní spolupředmět zahrnuta katolická reforma – ať již je nazývána takto nebo jinými možnými výrazy, z nichž jeden vzápětí zazní. „Většina příspěvků zkoumá protestantské reformace ve vztahu ke katolické obnově před Tridentem i po něm“ (s. 7), tento fenomén tedy není ignorován. Disponuje však vlastními kvalitními zpracováními v příslušném žánru, ve kterém původci knihy chtěli teprve napravovat

existující nerovnováhu: zatímco již dříve vznikly příručky, zpracovávající „globální katolickou zkušenost“, „globální protestantismus“ měl být do té doby zanedbáván a jeho příběh podáván příliš jen jako evropský (s. 15). Autoři svazku tak vlastně chybějící dimensí šíření protestantismu po světě doplňují i „Reformace“ Eireho, jež chtěly být souhledné, ale právě v této složce nebyly. Nicméně v intenci svého doplnění „Oxfordská příručka“ s Eireho pohledem v zásadě souzní: „Tyto nové perspektivy ukazují závažnost a dynamiku bohatého pole reformačního bádání pro naše porozumění netoliko evropské minulosti, ale i dějinám světa“ (s. 16).

Právě na zeměpisné rozšíření editorka poukazuje se zvláštní hrdostí: „Svým záběrem je příručka nejambicióznějším pokusem zachytit složité geografie raně novověkého protestantismu, začleněním jeho globálních rozměrů a sledováním tras putování této víry od Massachusettského zálivu po arktické misie“ (s. 5). Bezprostředně po tomto prohlášení ovšem následuje odvolání ke kapitole Graeme Murdocka, docenta moderních dějin v Dublinu, speciálně věnované „Geografiím protestantské reformace“, jako zevrubnému odůvodnění, proč celý svazek neobsahuje žádné mapy. Murdock odkazuje k jistě reálným problémům, které „mapování protestantismu“ ztěžují, přesto však radikální ediční krok má svou, ne právě příznivou výmluvnost jako ilustrace, kterým směrem vede znejistění a rozpadání zkoumaného předmětu pod decentralisovaným pohledem. Jeho zastánci prostě přestali být schopni reprezentovat reformaci kartograficky. Že se nechtějí odvážit oné míry schematisace, jež by jim to dovolila, lze chápat jako pozitivní záměr, jenže faktický efekt, k němuž vede, je celkem jednoznačně negativní. Zůstává otázkou, nakolik tedy decentralisace, zastávaná Rublackovou, stále ještě přináší prohloubení přístupu, a nakolik už se odkrývá jako extrém.

I terminologie „reformací“, která je s tímto problémem bezprostředně spojená, působí *in concreto* očividné problémy – jak mohly napovědět již některé citáty v předchozích odstavcích. Sama Rublacková si počíná poměrně konsekventně, když vesměs mluví také o svébytných „protestantismech“, jež z jednotlivých reformací vzešly. Ale již z uvedených výroků, v nichž se vyskytl jak úhrnný, „globální protestantismus“, tak „tato víra“ v jednotném čísle, vysvítá, že také ona přece jen naráží na hranice zvoleného, avšak zdaleka ne až do posledních důsledků reflektovaného usu.

Pozoruhodný je v té souvislosti též slovní útvar, který se vynořil na záložce: „Protestantské reformace ve vši své různosti... musejí být chápány jako jedna [1] z trvajících dlouhodobých historických transformací, jež změnily Evropu a následně i významné části světa.“ Tím méně ovšem může překvapit skutečnost, že autoři

jednotlivých příspěvků v této věci netoliko postupují rozrůzněně, aniž by se redakce snažila o dodatečné sjednocení – ale že dokonce i v názvech kapitol převažují singuláry (u protestantismu drtivě, neboť bez výjimky, u reformace zhusta).

Příručka tak „představuje Luthera jako jednoho z více vlivných reformátorů, v rozsahu od Husa a Zwingliho... po Komenského, Williama Penna či Rebeccu Prottenovou, bývalou otrokyni, z níž se stala neobyčejně úspěšná ochranovská (*Moravian*) kazatelka v Karibiku i za jeho hranicemi“ (s. 5) – ale tím není nijak vyloučeno, aby Kaufmann ve své kapitole o „Lutherovi a luterství“ netrval na témž pojetí „Luthera jakožto výchozího bodu reformace“ (s. 148), jak je zastává i jinde. Je-li v tom však i vnitřní napětí (viděli jsme, že Eire obě uměl harmonisovat), je pravda, že pro současný stav rozrůzněného světového bádání o reformaci je charakteristické, takže v tomto ohledu netřeba svazku vytýkat nerepresentativnost.

Otázek nad skladbou svazku, jejími nerovnováhami a mezerami, už by se uplatnilo víc, nicméně takové obvykle zaznívají i u velmi zdařilých děl, a jako v jiných případech, i zde rozhodlo právo editorky. Obtíže tohoto druhu s sebou v podstatě nese sám žánr a v zásadě je nutné počítat dopředu nejen s různým pojetím, ale i s nestejnou zdařilostí jednotlivých částí. Tentokrát kupř. pro čtenáře nevyzněl příliš přesvědčivě pokus dosáhnout „globální perspektivy“ obecným srovnáním (či spíše přirovnáním) Lutherovy reformace a díla jeho asijských vrstevníků, především Guru Nánaka, zakladatele sikhismu, do jakého se pustila Merry Wiesner-Hanksová v třicáté šesté kapitole. Ale byť kniha není stejně užitečná po všech svých stránkách a není jisté, zda se jí podařilo naplnit vznesené superlativní nároky, užitek se z ní nepochybně načerpat dá rozmanitý; nejen přemítáním nad křížovatkami, na kterých současné bádání stojí a kde je možná lákají také slepé uličky.

Pro zahraničního zájemce, zvláště pak nevybaveného znalostí češtiny, může být užitečná i kapitola o „Českých reformacích“ (už vůbec nezavedených, přesto však stejně možných jako zplurálnění vposled kteréhokoli segmentu reformačního komplexu). Jak také již mohly dát tušit některé z předchozích citací, tuzemské děje jsou v knize vnímány vlastně poměrně výrazně. Vedle obvyklejšího Husa skutečně opakovaně vstupuje na scénu i Komenský – především, ne však výhradně zásluhou českým komeniologům známého oxfordského profesora raně novověké intelektuální historie Howarda Hotsona, pověřeného, aby v patnácté kapitole představil „Stranou stojící, disidenty a konkurenční vise reformy“. Souvislý výklad českých reformačních dějin od „dlouhého 15. století“ (s. 128) po pobělohorský exil v kapitole sedmé byl však svěřen Howardu Louthanovi, profesorovi historie na

Minnesotské universitě v Minneapolis-St. Paul a řediteli tamního Střediska pro rakouská studia, v tuzemsku známému především jako autor spisu o „Obracení Čech na víru aneb Rekatolizace po dobrém a po zlém“.¹¹

Ten se na vyměřených stránkách vynasnažil podat kloudný přehled význačných kamenů značně nepřehledné mosaiky, na jejíž roztříštěnost zároveň kladl důraz, korespondující s přístupem avisovaným editorialem: i Louthan je přesvědčen, že cesta do šíře může být přímo úměrná cestě do hloubky, byť by za ni bylo zapotřebí zaplatit ztrátou soudržnosti (s. 125). I on se ostatně obdobně jako jiní spoluautoři potýká se základní nomenklaturou: navzdory hlavnímu nadpisu potkávají i podle jednoho z mezititulků Čechy reformaci (s určitým členem) až s Lutherem (s. 136) – a uvnitř textu se v závěru píše o „dědictví české reformace“ v singuláru (s. 141). To vše nemusí být nezajímavé ani pro českého čtenáře, nicméně pro něho bude výtěžek kapitoly nejspíš řídký, neboť málo platno, prostor, do kterého se musela vejít, je příliš těsný (třebaže nikoli skoupější než u jiných, včetně bezprostředně následujícího Kaufmannova výkladu o luterství), než aby se v něm nedalo poskytnout o mnoho víc než první představu nezasevěným.

Obdobně, a to v nejednom ohledu, situace vyhlíží také v německé „Historicko-kulturněvědní příručce“ k „Reformaci“, sestavené Helgou Schnabel-Schüleovou, profesorkou novějších dějin v Trevíru – z textů vlastních i osmnácti dalších autorů, z nichž někteří se ujali jedné, jiní vícerych kapitol. Jádru kolektivu utvořili editorčini kolegové ze stejné university, doplnění však i zástupci jiných ústavů, včetně švýcarských – a v jednom případě i polského (v osobě prof. Jacka Wijaczky z Toruně). V užším smyslu než u příručky oxfordské jde tedy i zde o dílo mezinárodní – a i jinak je jí příbuznější, než by se v německém prostředí muselo očekávat. Podobně jako ona chce také spojit klasická temata reformačního bádání s důrazy na kulturologické trendy.

V obsahovém schématu se ovšem trevírská příručka zdá nabízet o něco systematictější výstavbu, postupujíc od „Předpokladů“ přes „Theologické diskursy“ (s důrazem na jejich komunikativní povahu, moment utváření difference a zacílení ke kulturní praxi), „aktéry a sítě“ v pěti různých (a souvisejících) prostředích (k nimž se přidružuje pojednání o „Vlastních i cizích konfesijních označeních“ jednajících skupin), „Reformační prostory“ (teritoriálně vymezené) v říši, Evropě i v mimoevropském světě (zastoupeném oběma americkými kontinenty), medialitu

11 Howard LOUTHAN, *Converting Bohemia. Force and Persuasion in the Catholic Reformation*, Cambridge 2009; TÝŽ, *Obracení Čech na víru, aneb, Rekatolizace po dobrém a po zlém* (do češtiny přeložil Zdeněk Rucki), Praha 2011.

reformace (v pěti okruzích od otázek „Ústnosti a písemnosti“ po „Umění“ – jež se zde ovšem musí obejít bez obrazové složky) po „Následky“ (mezi nimiž nechybí obnovení institutu církevních visitací, a také – jubilea). Bližší přihlédnutí ovšem i tady ukáže značné nerovnosti a prázdná místa, zvýrazněné nestejností způsobů, jakým jednotliví autoři své kapitoly zvládají.

Tu může nechat tušit hned velmi stručný úvod – a sice ještě víc tím, co v něm chybí, než jeho slovy. Úsečná věcnost stylu tu svým způsobem vyniká nad rozptýleným způsobem, budícím dojem, že se uchyluje částečně až k dodatečným konstrukcím, jakým otevřela oxfordskou příručku Rublacková – ale nedá se s přesvědčením tvrdit, že by vytyčil určitější rámec. Poskytuje sice jistou definici reformace, a to dvojí, theologickou a právní, a spolu s důrazem na mezinárodnost tohoto fenoménu se zřetelně hlásí i k rozvolnění jeho časových souřadnic. Svými kořeny tkví reformace jednoznačně v pozdním středověku, Lutherovi dokáže autorka (které je jeho učení dosti cizí a osobně je jí nesympatický, jak dala zřetelně najevo již ve svém starším, autorském představení reformace tehdy ještě víceméně německé)¹², přiznat pouze „obrovské urychlení reformačního procesu“ (s. IX) – a počáteční i koncové chronologické body se liší na různých územích, takže se pro celek nestanovují ani přibližně.

Tím se jistě uniká pastem, do nichž padají ti, kteří se o vymezování pokoušejí, a také ohled k evropské variabilitě, jíž se nevnučuje „německá mřížka“, je zásadně sympatickým rysem – avšak nakolik se zde pouze ponechává volná ruka každému zúčastněnému, podílí se na utvoření predisposice, z níž celkem logicky plyne někdy až nesouměřitelnost jednotlivých textů. To pochopitelně musí oslabovat zdar programu, i zde nemálo ambiciósního: příručka měla odpomoci nedostatku pomůcek, které by umožňovaly „zjednat si rychlý a zároveň analytický přístup“ k tematice, a posloužit tak „jako pracovní kniha pro bádání, výuku i studium“ (s. X).

Fakticky asi poslouží v různých částech více jednomu či druhému účelu než všem dohromady, někdy lépe, jindy hůře – ale přece jen, bez užitku by zůstat neměla. Dat je v ní komprimováno hodně, a takových, jež se skutečně nenacházejí snadno mezi jedněmi deskami, a přitom ne snad jen v zevšednělých souvislostech, což vskutku může napomáhat i vzhledu do možností a problematiky současného bádání – zvláště tam, kde přicházejí ke slovu opravdoví specialisté.

Ani tato podmínka však není naplněna vždy. Abychom skončili, kde jsme tento oddíl načili: kapitola o „Zemích svatováclavské koruny“ (o nichž je ovšem roztroušena řada zmínek i v jiných částech knihy) připadla spolu s představením

12 Helga SCHNABEL-SCHÜLE, *Die Reformation 1495–1555. Politik mit Theologie und Religion*, Stuttgart 2013.

reformace v dalších částech světa (až po zmíněnou Ameriku) tehdejšímu pomocnému vědeckému spolupracovníku profesorky Schnabel-Schüleové, mezitím již habilitovanému Simonu Karstensovi, který tak podle všeho měl spíše vyplnit místa, jež by jinak zůstala prázdná. Svého úkolu se zhostil snažně a smí být řečeno, že i schopně, zvláště uvaží-li se rozsah stran, které směl zaplnit – ten však i v tomto případě byl notně omezený.

Reformace v regionech evropského středověkého i středozápadu

Howard LOUTHAN & Graeme MURDOCK (Eds.)

A Companion to the Reformation in Central Europe

(= Brill's Companions to the Christian Tradition, vol. 61)

Leiden – Boston, Brill 2015, XX + 484 s., ISBN 978-90-04-25527-2.

Joachim BAHLCKE – Beate STÖRTKUHL – Matthias WEBER (Hg.)

Der Luthereffekt im östlichen Europa. Geschichte – Kultur – Erinnerung

(= Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, Bd. 64)

Berlin – Boston, De Gruyter Oldenbourg 2017, 379 s., ISBN 978-3-11-050159-9.

Joachim BAHLCKE – Beate STÖRTKUHL – Matthias WEBER (Hg.)

The Luther Effect in Eastern Europe. History – Culture – Memory

(= Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, Bd. 69)

Berlin – Boston, De Gruyter Oldenbourg 2017, 379 s., ISBN 978-3-11-053767-3.

Amy Nelson BURNETT & Emidio CAMPI (Eds.)

A Companion to the Swiss Reformation

(= Brill's Companions to the Christian Tradition, vol. 72)

Leiden – Boston, Brill 2016, xix + 662 s., ISBN 978-90-04-30102-3.

Amy Nelson BURNETT – Emidio CAMPI – Martin Ernst HIRZEL – Frank MATHWIG (Hg.)

Die schweizerische Reformation. Ein Handbuch

Zürich, Theologischer Verlag 2017, 740 s., ISBN 978-3-290-17887-1.